

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Religious conversion in early modern English drama

Stelling, L.J.

Citation

Stelling, L. J. (2013, November 12). *Religious conversion in early modern English drama*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/22211>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/22211>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/22211> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Stelling, Lieke Julia

Title: Religious conversion in early modern English drama

Issue Date: 2013-11-12

SAMENVATTING

Bekering was een belangrijk thema in het Europa van de vroegmoderne tijd. Hoewel bekering altijd een substantiële rol heeft gespeeld in de christelijke theologie, kreeg het in deze periode een nieuwe urgentie. De protestantse Reformatie zorgde voor een toename van confessionele diversiteit, waardoor er nog nooit zoveel keuze ontstond aan denominaties die afgezworen en aangenomen konden worden. Tegelijkertijd kregen bekeringen extra lading. Leden van kerken begonnen hun identiteit steeds sterker af te zetten tegen die van anderen. Hierdoor schaadde afvalligheid het zelfvertrouwen van de ene kerk, terwijl een andere kerk diezelfde bekering kon vieren als een overwinning op de religieuze vijand.

In Engeland werd de Reformatie zelf gekenmerkt door bekering, aangezien de bevolking driemaal gedwongen werd zich aan een andere staatskerk te conformeren. In 1534 riep Hendrik VIII zichzelf uit tot hoofd van de Church of England. Tijdens het bewind van Maria Tudor, dat in 1553 begon, keerde het land voor een periode van vijf jaar terug naar het katholicisme, waarna het in 1559, kort nadat Elizabeth I werd gekroond, weer officieel protestants werd. Het was echter niet alleen de Reformatie die bekering actueel maakte in het vroegmoderne Engeland. Door handelsmissies in het Middellandse Zeegebied en ontdekkingsreizen in Noord- en Zuid-Amerika kwamen de Engelsen steeds vaker in contact met joden, moslims en andere gelovigen, wat de gelegenheid bood en de wens versterkte om niet-christelijke volkeren tot het (protestantse) christendom te brengen. Al deze ontwikkelingen maakten bekering tot een veelbesproken kwestie en zetten Engelse mannen en vrouwen aan het denken over de implicaties en betekenissen van dit verschijnsel.

Het feit dat een bekeerling haar leven had gebeterd of overtuigd was geraakt van het ware geloof resulteerde in opluchting, maar bekering kon ook verwarring scheppen en vragen oproepen. Omdat protestantse hervormers bekering volledig toedichtten aan Gods genade, zaaiden zij twijfel over het belang van factoren die traditioneel als instrumenten van bekering werden gezien, zoals liefdadigheid, de wijze waarop de Schrift gelezen dient te worden en de actieve rol van de bekeerling zelf. Of een bekering tot vreugde of verontrusting leidde, was ook afhankelijk van de richting waarin deze zich voltrok. Veel protestantse Engelsen maakten zich zorgen over bekeerlingen tot het katholicisme en over landgenoten die zich lieerden aan het expansionistische Ottomaanse rijk en de islam omarmden. Er circuleerden er talloze nieuwsberichten over vermeende gelukzoekende Engelse piraten die uit opportunisme een islamitische identiteit hadden aangenomen. Ook waren er verslagen over onfortuinlijke zielen die gevangen waren genomen door Turkse zeerovers en gedwongen werden hun

christelijke geloof af te zweren. Omgekeerd werden de schaarse bekeringen van moslims en joden tot de Church of England gepresenteerd als religieuze en politieke successen. Dat gold ook voor katholieken die protestants werden. Echter, de opportunistische motieven van sommige bekeerlingen en het bestaan van notoire “seriebekeerlingen,” die meer dan eens, en soms wel zes keer van gedachten veranderden over wat volgens hen het ware geloof was, beïnvloedden de beeldvorming over alle nieuwe protestanten.

Het theater, dat in deze periode als maatschappelijke kunstvorm tot bloei kwam, was de plek bij uitstek waar antwoorden werden geformuleerd op de sociale, culturele en politieke vraagstukken die bekering opriep. Zo werden in toneelstukken de voorwaarden bedacht en verbeeld waaraan een succesvolle en betrouwbare bekering diende te voldoen. Daarbij verkende en creëerde het theater betekenissen van bekering door het concept in verband te brengen met genderkwesties en vraagstukken over nationale, religieuze en raciale identiteit. Omdat bekering de thematiek van geloof en identiteitsverandering in zich herbergt en uitnodigt tot een vergelijking van een hoedanigheid of situatie a priori en a posteriori, werd het ingezet als narratief instrument om onderwerpen over geloof en identiteit te onderzoeken. Daarbij werd het afzweren en aannemen van een geloof aangewend als bron van visueel en auditief spektakel en humor.

Tussen 1558, het jaar dat Elizabeth I de troon besteg en beginpunt van het populaire Elizabethaanse drama, en 1642, het jaar waarin de theaters werden gesloten door de puriteinse autoriteiten, werden meer dan veertig bekeringsstukken geproduceerd. Deze gingen over zondaars die hun leven beterden of pogingen daartoe deden, over potentiële, geveinsde en oprechte bekeringen tussen het christendom enerzijds en de islam, het jodendom en verschillende heidense geloven anderzijds en, in een klein aantal gevallen, tussen het katholicisme en het protestantisme. Het onderwerp werd niet alleen gedramatiseerd door middel van personages en, in één geval, een personificatie van bekering, maar ook middels beeldspraak.

Het doel van deze studie is te onderzoeken op welke wijze het vroegmoderne Engelse drama zich het bekeringsdiscours toe-eigende om er nieuwe betekenis aan te geven en welk inzicht deze betekenissen verschaffen in het vroegmoderne denken over bekering. Omdat dit proefschrift zich richt op patronen in de manier waarop bekering werd gerepresenteerd en hiervoor tientallen toneelstukken in ogenschouw neemt, werpt het ook licht op de denkkaders waarbinnen het vroegmoderne Engelse toneel religieuze thema's verbeeldde.

Om de vroegmoderne Engelse dramatisering van bekering zo scherp mogelijk in beeld te krijgen maakt deze studie een onderscheid tussen een spirituele en een interreligieuze variant. Spirituele bekering [spiritual conversion]

is een intensivering van het christelijke geloof dat plaatsvindt door middel van het afzweren van een zondig of wereldlijk leven. In de meeste gevallen bevat een spirituele bekering geen overgang naar een nieuw, georganiseerd geloof. De term interreligieuze bekering [interfaith conversion] doelt wél op een inwisseling van een religieuze identiteit. Het woord “interreligieus” verwijst naar overgangen tussen religies, maar ook tussen denominaties, zoals het aannemen of afzweren van een islamitische, heidense, katholieke of protestantse geloofsidentiteit. In de dramatische verbeelding van interreligieuze bekering wordt namelijk geen wezenlijk onderscheid gemaakt tussen christelijke denominaties enerzijds en het christendom en niet-christelijke religies anderzijds. Spirituele en interreligieuze bekering sluiten elkaar niet per definitie uit. Spirituele toneelbekeringen, waarbij een geloof niet expliciet genoemd wordt, kunnen soms toch uitgelegd worden in confessionele termen en omdat bekering per definitie neerkomt op een intense persoonlijke ervaring kan men stellen dat interreligieuze bekering altijd gemodelleerd is naar spirituele bekering. Toch is de vraag of in een vroegmodern Engels toneelstuk een bekering *voornamelijk* van een spirituele aard is of op een interreligieuze variant duidt, relatief eenvoudig te beantwoorden.

Het onderscheid tussen spirituele en interreligieuze bekering verduidelijkt een ontwikkeling binnen het vroegmoderne Engelse toneel waarin de opvatting van religie als een persoonlijke en spirituele verstandhouding met God plaatsmaakte voor een begrip van geloof als politieke factor en als onderdeel van sociale, etnische en culturele identiteit. Dit kwam door de confessionalisering die in Engeland gepaard ging met onzekerheid over de bestendigheid van de nationale protestantse identiteit. Deze werd steeds scherper gedefinieerd en afgezet tegen andere geloofsidentiteiten. Op het toneel zien wij dat het thema van spirituele bekering vanaf de jaren 1580 gemarginaliseerd raakte en dat interreligieuze bekering een opmars maakte. De toneelstukken met dit onderwerp proberen een antwoord te bieden op een intrinsiek probleem van interreligieuze bekering: het idee dat iedere geloofswisseling tot de verontrustende conclusie kon leiden dat religieuze identiteit inwisselbaar is en dat iedere bekering kon worden gezien als indicatie van onstandvastigheid in geloof. De verhoudingsgewijs weinige representaties van spirituele bekering die na de jaren 1580 te zien zijn op het toneel zijn nostalgisch van aard en verbeelden religie als een mystieke kracht en ideaal uit een ver verleden.

Hoewel er in de afgelopen decennia talloze studies naar de vroegmoderne Engelse dramatische verbeelding van bekering zijn verschenen, hebben deze zich slechts gericht op vormen van interreligieuze bekering en daarbij alleen op de overgang tussen het christendom en een enkele niet-christelijke religie. Vooral toneelrepresentaties van islamitisch-christelijke geloofswisselingen enerzijds en de kerstening van joodse personages anderzijds zijn uitgebreid onderzocht. Wat

bestaande studies hierdoor gemeen hebben, is dat zij licht werpen op vroegmoderne Engelse opvattingen van de betreffende specifieke religies en niet zozeer op bekering zelf. Dit proefschrift is de eerste uitgebreide studie naar vroegmoderne Engelse opvoeringen van bekering vanuit een breed religieus perspectief. Het duidt en brengt patronen in toneelteksten in kaart die slecht aan het licht komen door de interreligieuze benadering.

De paradoxale these van deze studie is dat de grote fascinatie van het theater voor bekering verhuult dat datzelfde theater er alles aan deed om de implicaties ervan te beteugelen of zelfs te ontkennen. Hoewel interreligieuze bekering een populair onderwerp was, vermeden toneelstukken het aspect van de transformatie van religieuze identiteit. Zo vinden we geen stukken die laten zien hoe de door toneelmakers geconstrueerde verdorven islamitische, joodse, heidense of katholieke identiteiten werden afgelegd en omgevormd tot voorbeelden van christelijke rechtschapenheid. Potentiële bekeerlingen tot het christendom werden bijvoorbeeld als zo grotesk of onbetrouwbaar voorgesteld dat hun oprechte bekering bij voorbaat niet serieus genomen kon worden door het publiek. Sterker nog, door de ironische betekenis die kerstening hiermee kreeg, suggereerde het theater dat religieuze identiteit onvervreemdbaar is. In het geval van serieuze verbeeldingen van kerstening, lijken de bekeerlingen in kwestie in geen geval op hun stereotiepe islamitische, joodse, heidense of katholieke geloofsgenoten, maar worden zij van het begin af geportretteerd als even aantrekkelijk en rechtgeaard als veel christelijke personages. Zij helpen christenen uit de brand en worden zelfs al voor zij van religie wisselen niet geaccepteerd door hun eigen geloofsgenoten. Bij deze “nominale bekeringen” ontbreekt het dus aan een inhoudelijke identiteitstransformatie. Zelfs in het geval van afvalligheid van het (protestantse) christendom suggereren toneelstukken dat de betreffende bekeringen geen volledige aanname van een islamitische identiteit inhouden. Dit deden ze door de bekeringen van renegaten nadrukkelijk te presenteren als onoprecht en geveinsd, en als een spirituele dwaling in plaats van een onderwerping aan de islamitische god.

Hoewel het theater een uitermate geschikt platform bood voor het uitbeelden van identiteitstransformaties, ging het theater deze in geval van religie juist uit de weg. Op deze manier boden toneelstukken een tegenwicht aan de subversieve implicaties van bekeringen die zich buiten de muren van het theater afspeelden. In tegenstelling tot bijvoorbeeld crossdressing, dat uitgebreid werd gecultiveerd vanwege de metadramatische weerklink, werd interreligieuze bekering opgevoerd als een geruststellende vorm van continuïteit en onveranderlijkheid. Dit punt wordt misschien wel het best geïllustreerd door een van de bekendste bekeerlingen van het vroegmoderne drama. Het ontbreken van een duidelijk waarneembare gedaante- en karakterverandering in Jessica's

bekering in Shakespeares *The Merchant of Venice* (1596) staat in sterk contrast met de nadruk die wordt gelegd op haar tijdelijke verschijning als jongen, een vermomming die zij nodig heeft om zich te laten schaken door haar christelijke geliefde en zich tot zijn geloof te bekeren.

Deze studie bestaat uit twee delen die ieder vier hoofdstukken beslaan. Het eerste deel is gewijd aan spirituele en het tweede aan interreligieuze bekering. Hoofdstuk een richt zich op de manier waarop bekering verweven was met de middeleeuwse en later de vroegmoderne Engelse cultuur. In het Engeland van voor de Reformatie had bekering meestal de betekenis van een spirituele wedergeboorte. Het woord werd gebruikt om een intreding in een klooster aan te duiden of te verwijzen naar de iconische, morele transformaties van bijvoorbeeld Maria Magdalena en de apostel Paulus. In het middeleeuwse theater werden spirituele bekering en, in mindere mate, interreligieuze bekering, opgevoerd als *exempla* met als doel de leden van het publiek tot inkeer te brengen of hun geloof te verdiepen. Ik bespreek drie laatmiddeleeuwse en Reformatie-stukken die in deze traditie geworteld zijn: de Croxton *Play of the Sacrament* (c. 1461-1500), de Digby *Conversion of Saint Paul* (c. 1480-1520) en Lewis Wagers *The Life and Repentance of Marie Magdalene* (c. 1550-1566). Tegelijkertijd lopen deze stukken vooruit op de patronen in de dramatisering van bekering die wij in het laat zestiende- en vroeg zeventiende-eeuwse drama vinden.

Hoofdstuk twee en drie analyseren de veranderende opvatting en rol van spirituele bekering in de context van de confessionele polemiek. Hoofdstuk twee stelt dat Anglicaanse predikanten bekering gelijk begonnen te stellen aan “repentance” [berouw, spijt, boetvaardigheid] en het begonnen te beschrijven als de essentie van het protestantse christendom. Ik noem dit de protestantisering [protestantization] van spirituele bekering. Als onderdeel van dit proces vergeleek een aantal predikanten bekering met toneelspel en bestempelde het laatste als de gevaarlijke en tot verdoemenis leidende omkering van spirituele bekering. Deze vijandige houding ten opzichte van het theater werd gevoed door een rivaliteit, die vooral door geestelijken werd ervaren, tussen predikanten en theatermakers in het trekken van publiek. Deze zorgen waren terecht in de zin dat het theater in de loop van het Elizabethaanse tijdperk een steeds grotere populariteit genoot.

De protestantisering van bekering betekende ook dat toneelschrijvers spirituele bekering op een nieuwe manier begonnen te verbeelden. Dit punt wordt besproken in hoofdstuk drie. Het beschrijft hoe de tegenstelling tussen het didactische doel van het populaire moraliteitsdrama en de deterministische doctrine van de dubbele predestinatie toneelschrijvers ertoe aanzette om spirituele bekering anders voor te stellen. Waar het middeleeuwse drama vooral geïnteresseerd was in succesvolle bekering, begonnen latere toneelschrijvers zich te richten op mislukte pogingen tot inkeer die uiteindelijk leidden tot de (tragische)

verdoeming van de protagonist. Ter illustratie analyseer ik vier populaire bekeringsstukken die werden opgevoerd in de beginjaren van Elizabeths regeerperiode: William Wagers *The Longer Thou Livest The More Fool Thou Art* (1559) and *Enough Is as Good as a Feast* (1560), het anonieme *King Darius* (1565) en *The Conflict of Conscience* (1572) door Nathaniel Woodes. Daarbij beargumenteer ik dat Christopher Marlowes *Doctor Faustus* (1592) gezien moet worden in de context van deze traditie van mislukte spirituele bekeringen, en dat dit stuk het dramatische hoogtepunt vormt van de uitbeelding van het problematische en complexe verband tussen spirituele bekering enerzijds en de Calvinistische leer van de uitverkiezing anderzijds.

Na 1580, toen interreligieuze bekering zijn opmars op het toneel begon te maken, kreeg ook succesvolle spirituele bekering weer de belangstelling van theatermakers, maar het zou nooit meer de populariteit genieten die het in het middeleeuwse drama had gekregen. Hoofdstuk vier analyseert drie nieuwe betekenissen die toneelstukken toekenden aan spirituele bekering: het werd gebruikt als narratief instrument om verdorven personages een onverwacht en bevredigend gelukkig einde te geven en het werd ingezet als bron van romantiek en nostalgie. Deze betekenissen hebben gemeen dat zij bekering voorstellen als een ideaal dat ver afstaat van de hedendaagse werkelijkheid. Tegelijkertijd ontdoen deze betekenissen spirituele bekering van religieuze significantie. Het tweede deel van dit hoofdstuk bespreekt de negatieve implicaties van deze betekenisuitholling zoals deze aan de kaak worden gesteld in John Websters *The White Devil* (1612). Dit stuk geeft vernietigende kritiek op aspecten van contemporaine religie, in het bijzonder het opportunistisch gebruik van religie. De tragedie suggereert dat deze vorm van manipulatie in de hand wordt gewerkt door het verlies en de marginalisering van spirituele betekenis van religie.

Het tweede deel begint met hoofdstuk vijf. Dit hoofdstuk behandelt de manieren waarop Engelsen omgingen met religieuze pluralisering en interreligieuze bekering. Deze vorm van bekering werd gezien als strijdig met standvastigheid in geloof, waar juist zo'n behoefte aan was, omdat het de stabiliteit van de protestantse identiteit bevestigde. Ik illustreer het bovengenoemde conflict op twee manieren: ten eerste wordt het zichtbaar in protestantse preken die in hun klaarblijkelijke pleidooi voor de kerstening van joden en moslims vooral een punt maakten van het belang van de confessionele standvastigheid van hun protestantse toehoorders. Ten tweede besteedden bekeerlingen in persoonlijke verklaringen veel tijd en moeite aan het ontkrachten van het vooroordeel dat zij wispelturig en onbetrouwbaar waren.

In hoofdstuk zes en zeven onderzoek ik hoe het theater bekering inzette om de ongerustheid over onstandvastigheid in geloof te kanaliseren. Ironisch genoeg werd bekering aangegrepen om standvastigheid te verheerlijken. Hoofdstuk zes is

gewijd aan de manieren waarop toneelstukken interreligieuze bekering bespotten, zoals die van afvalligen of ongeloofwaardige bekeerlingen als stereotiepe joden of heidense kannibalen. Hoofdstuk zeven betoogt dat zelfs de ogenschijnlijk positieve en deugdelijke bekeringen van niet-christenen tot het christendom werden geproblematiseerd of niet opgevoerd werden als overtuigende transformaties van religieuze identiteit. Ik laat zien dat toneelschrijvers bekering juist gebruikten om de onvervreemdbaarheid van religieuze identiteit te benadrukken.

Hoewel de meeste hoofdstukken zich richten op de patronen in representaties van bekeringen en hiervoor meerdere toneelstukken tegelijkertijd analyseren, probeer ik zoveel mogelijk recht te doen aan de individualiteit van werken. Omdat Shakespeares *Othello* (1604) een unieke positie inneemt in bekeringsdrama is het laatste hoofdstuk volledig aan deze tragedie gewijd. Niet alleen bevat dit stuk zowel spirituele als interreligieuze bekering, het is ook het enige toneelstuk binnen het vroegmoderne Engelse drama dat draait om het leven van een interreligieuze bekeerling *na* zijn kerstening. Hoofdstuk acht, dat de eerste analyse van deze tragedie in de brede context van het bekeringstheater biedt, beargumenteert dat Othello's ondergang niet zozeer het gevolg is van zijn raciale of vermeende religieuze anders-zijn (Othello is net als de mensen in zijn omgeving een christen), of van Venetiaanse xenofobie, als wel een tragische consequentie van zijn eigen succes als bekeerling. Dat wil zeggen, Othello internaliseert volledig wat wordt gepresenteerd als de Venetiaanse opvatting van religieuze identiteit: het idee dat bekeerlingen wispelturig zijn en dat gekerstenden nooit hun verdorven niet-christelijke natuur kunnen afwerpen. Net als de Venetianen begint hij te geloven in de onmogelijkheid van een volledige bekering.

De manier waarop bekering wordt geschetst in *Othello* geeft ons inzicht in de grenzen van de vroegmoderne Engelse dramatische verbeelding van religie. Enerzijds wordt Shakespeares indrukwekkende vindingrijkheid en voorstellingsvermogen aangetoond in het feit dat *Othello* het enige toneelstuk is dat de integratie van een bekeerling in zijn nieuwe sociale omgeving onderzoekt. Anderzijds is het feit dat zelfs in Shakespeares corpus geen interreligieuze bekering te vinden is die als zodanig volledig wordt afgebeeld indicatief voor het collectieve onvermogen of gebrek aan bereidheid om een voorstelling te maken van een religieuze identiteitstransformatie. Literatuur, het vroegmoderne Engelse drama in het bijzonder, is door literatuurwetenschappers vaak beschreven als een vrijplaats voor gedachte-experimenten, een plek waar fantasie de vrije ruimte krijgt. Door een systematische analyse van een groot aantal toneelstukken met dezelfde thematiek laat deze studie zien dat deze vrijheid niet los gezien kan worden van het ideologische denkkader waartegen het zich aftekent.

